

«Агент “Уманський” фальшивит, неискренен как обычно...»

Роман Росляк

Агент «Стріла» (він же Смолич Юрій) був далеко не єдиним, кого радянські спецслужби активно використовували для розробки Олександра Довженка (і не лише його). Не менш цікавими, написаними на високому літературному рівні, є донесення секретного співробітника «Петро Уманський». Датуються вони 1937–1938, 1940–1941 роками, найбільше ж їх з'явилося 1938-го.

Цікаво, що «Уманський» писав агентурні донесення не лише про Довженка, а й про Юрія Смолича, певно, гадки не маючи, що той пише про нього...

Так, уже в першому своєму донесенні від 21 жовтня 1937 р. «Петро Уманський» доволі докладно характеризує найбільш відомих осіб зі свого оточення – Олександра Довженка, Юрія Яновського та Юрія Смолича. О. Довженко – на першому місці: «С. А. Довженко я знаком с 1925 года. Он был членом партии боротьбистов, потом работал за границей. Возвратившись из Харькова, работал художником в газете “Вісті ВУЦВК”¹, где редактором был В. Блакитный, с которым А. Довженко очень дружил.

А. Довженко вступил вместе со мной в литературную организацию ВАПЛИТЕ, напечатал одну статью в ваплитянском журнале²»³.

Далі – така собі біографія кінорежисера: опис різних перипетій, пов'язаних із фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Іван», «Аероград»; його взаємини з літературно-мистецькою інтелігенцією, вищим партійно-державним, не лише українським, а й союзним, керівництвом. Тон донесення стриманий, з елементами аналітики. Те ж саме і стосовно двох інших персонажів.

Уже з цього донесення «Петра Уманського» стає зрозумілим, що він разом із Ю. Яновським і Ю. Смоличем належав до найближчого літературно-мистецького кола О. Довженка. Оскільки ні Смолич, ані Яновський не могли бути автором цієї доповідної записки, то єдиним кандидатом ви-

ступає український письменник Микола Платонович Бажан... Наступні документи лише підтверджують цю гіпотезу.

...На початку 1938 р. О. Довженко після інфаркту проходив реабілітацію в одному з підмосковних санаторіїв, де познайомився з маршалом Олександром Єгоровим та його дружиною актрисою Галиною Цешковською. Цей епізод також знайшов своє відображення в агентурному донесенні «Петра Уманського» від 29 січня 1938 р.: «В Москве Довженко <...> познакомился в санатории с маршалом тов. Егоровым и его женой и был несколько раз у них на квартире. О своих разговорах с тов. Егоровым он пока еще ничего не рассказал»⁴.

Цешковська Довженкові, очевидно, запала в душу. Однак невдовзі її заарештовано (і в тому ж таки 1938-му розстріляно).

Повернувшись у лютому з Москви, розповідає «Петро Уманський» у донесенні від 24 лютого 1938 р., О. Довженко зустрівся з М. Бажаном, «був у дуже пригніченому настрої. Він оповів, що в Москві дізнався (вірніше, догадався) про арешт жінки Єгорова (що про знайомство з ним я вже писав). З жінкою Єгорова О. Довженко познайомився під час свого лікування в підмосковному санаторії, і, здається, між ними починався роман»⁵.

Нарешті, донесення «Петра Уманського» від 12.03.1938 р.: «Ю. Яновський оповів М. Бажанові про О. Довженка та жінку Єгорова, про що йому сказав сам О. Довженко. Отже, він, всупереч тому, що я написав вище, знає цю історію»⁶.

Судячи з наведених вище документів, Довженко про свої стосунки з Цешковською розповів лише двом найближ-

чим людям – Ю. Яновському та М. Бажану. Що цілком зрозуміло. Виключаємо Яновського, і, знову ж таки, всі шляхи ведуть до М. Бажана.

Можна наводити й інші документи, аналіз яких дав би змогу ідентифікувати М. Бажана як агента «Петра Уманського». На користь цього промовляє навіть псевдо – «Уманський»: Умань – місто, де Микола Платонович провів свої юнацькі роки, якому присвятив новели у віршах «Уманські спогади» (1972).

Остаточо ж ідентифікувати «Петра Уманського» як М. Бажана дає змогу його справа-формуляр.

21 квітня 1949 р. начальник 5-го Управління МДБ УРСР полковник Цветухін листовно звернувся до начальника відділу «А» МДБ УРСР полковника Подобєдова: «В соответствии с указаниями министра госбезопасности УССР генерал-лейтенанта тов. Савченко, архивное личное дело агента “Петра Уманского” (арх. № 199489) необходимо оставить на хранении в МГБ УССР для использования в оперативных целях.

В связи с этим прошу поставить вопрос о снятии этого дела с архивного учета в отделе “А” МГБ УССР»⁷.

16 травня 1949 р. міністр держбезпеки УРСР надсилає аналогічного листа начальникові відділу «А» СРСР генерал-майору Герцовському: «В связи с оперативной необходимостью, прошу архивное личное дело агента “Петра Уманского” (арх. № 199489) с Вашего архивного учета снять и зачислить за отделом “А” МГБ УССР»⁸.

22 квітня 1950 р. начальник відділу «А» МДБ УРСР Подобєд звернувся до начальника 5-го Управління МДБ УРСР Цветухіна: «11/III-49 г. нач[альником] отделения 5-го Управления майором тов. Секаревым получено в отделе “А” МГБ УССР архивное личное дело № 199489 на агента “Петр Уманский” Бажана Николая Платоновича, которое до сих пор в отдел “А” МГБ УССР не возвращено. Прошу срочно возвратить в отдел “А” МГБ УССР архивное личное дело на агента “Петр Уманский”». На документі резолюція: «Т[ов.] Секареву. Направить в отдел “А” для хранения в архиве. 26.4.50. [Підпис]». Помітка на документі: «Л[ичное] дело получил. [Підпис]. 3/V-50 г.»⁹.

Чим пояснити таку «боротьбу» за особову справу агента? Можливо, це якимось чином було пов'язане з усуненням М. Бажана з посади заступника голови Ради Міністрів УРСР. Однак у цьому разі важливі не так з'ясування стосунків, як констатація того факту, що Микола Бажан є агентом «Петро Уманський».

Як видно з рапорту від 14 березня 1936 р. начальника 10-го відділення особливого відділу старшого лейтенанта держбезпеки Писарева, адресованого начальникові особливого відділу УДБ НКВС УСРР і КВО Александровському, вербування М. Бажана відбувалося в такий спосіб: «По ликвидированному нами делу Зерова и др. и из ранее поступивших агентурных данных нам известно о том, что поэт Бажан Н. П. на протяжении ряда лет являлся одним из активных участников и идеологов украинских к[онтр]р[еволюционных] националистических, литературных кругов.

В последнее время у Бажана, по данным агентуры, стали

заметно проявляться советофильские настроения, он начал отходить от наиболее реакционной части националистов-литераторов и выпустил несколько поэм, из которых видно его стремление порвать с прошлым.

В связи с этим – решено было Бажана вербовать, так как он, несомненно, в условиях преданной работы для нас, представляет известную ценность.

Намеченный и уже реализованный план его вербовки заключался в следующем.

Через известные Вам возможности я встретился с Бажаном, Довженко и Голованевским, вместе с которыми мы 6 марта с. г. совершили загородную поездку в течение нескольких часов.

Затем мы вторично встретились вечером у тов. Киллерога, а спустя несколько дней я встретился “случайно” с Бажаном у поэта Голованевского.

Когда речь зашла о репрессированных в прошлом друзьях Бажана, мы коснулись арестованного Вороного М. Н.

Я рассказал Бажану о желании Вороного увидеться с ним перед отъездом в лагерь и условился о времени, когда он здесь, у нас, получит с ним свидание.

11 марта с. г. Бажан явился на свидание с Вороным.

Ожидая его прибытия, мы беседовали о Вороном, Фальковском, Антоненко-Давидовиче и других осужденных – друзьях Бажана.

Начав с этого, Бажан начал мне рассказывать о своей националистической деятельности, своих настроениях в прошлом и теперь, говорил о искуплении своей вины, что создало благоприятную обстановку и создало возможность поставить перед ним вопрос о его вербовке.

При последующей встрече Бажан дал официальные показания о своем националистическом прошлом, о своих нац[ионалистических] связях, закрепил свою связь с нами и обещал активно помогать в выявлении активного к[онтр]р[еволюционного] национализма.

Подписки у Бажана я не отбирал, считал это неудобным по целому ряду соображений этического характера.

Прошу утвердить настоящую вербовку»¹⁰.

Справді, підписка про співпрацю з органами держбезпеки у справі-формулярі М. Бажана відсутня. Однак згадані в рапорті офіційні свідчення Бажана, власне кажучи, і є такою підпискою (принагідно зауважимо, що в них О. Довженко змальований з позитивного боку):

«<...> Приехав в Киев и работая в Кинофотоуправлении, я начал искать литературное окружение, которое смогло бы заменить мне “вапلياتское” харьковское. Это были Плужник, Антоненко-Давидович, Пидмогильный и Фальковский. С Фальковским меня связывала еще и совместная работа в редакции журнала “Кіно”. Настроения у этих людей были антисоветские. В. Пидмогильный познакомил меня с А. Никовским. Я услышал от него очень похвальную оценку моего “Разговора сердец”. Никовский пытался подчинить меня своему влиянию, и только потом, на процессе СВУ, я понял, что и на меня брал ставку в своей паскудной игре украинский СВУнский контрреволюционер.

Однако меня и тогда раздражала ограниченность и узко-лобость этих людей. Теперь я знаю, что этими психологическими терминами их достойная характеристика не ограничивается, но тогда, сам неся в своей идеологии значительный груз националистической грязи, я не шел дальше этих беззубых, хилых характеристик.

Этих людей бесила моя дружба с А. Довженко. Особенно раздражало их, также как и Хвылевого, Досвитного, и Кулиша, мое выступление в защиту “Арсенала”, фильма, который вызвал целые атаки со стороны “вапльятинской” братии и “ланкистов” (“Ланка” – литературная группа, объединившая Пидмогильного, Давидовича, Косынку и др.).

А. Довженко категорически оттягивал меня от этой публики, однако я не рвал с ними связи, так как имел общие националистические мотивы, которые я пел по нотам Хвылевого: “Прочь от Москвы”, “Ренессанс Украины” и т. п.

<...> Аресты среди ближайшего моего окружения, самоубийства Хвылевого и Скрипника – стусили отчаяние. Я не мог ничего понять. И видя аресты совсем рядом с собой, и сам ждал, что не сегодня-завтра арестуют и меня. Л. Курбас, который начал после первых арестов ближе ко мне подходить, поддерживал во мне эту панику, это отчаяние. Два человека были противопоставлены этому отчаянию, пытались у меня его рассеять – это Иван Кулик и А. Довженко. <...>

Однако окончательное освобождение от тяжелого гнета прошлой слепоты, от проклятого груза националистического болота, психологии, порыв к окончательному, нерушиму, цельному чувству, как сына и поэта социалистической родины, – дали мне победу во всей нашей стране слова о человеке, сказанные тов. Сталиным <...> выступления тов. Постышева и Косиора на пленуме, слова о доверии партии, о том, что партия знает, видит и понимает каждого из нас, то, что партия делает для нас; это не только высокая, высшая, наибольшая радость, это чувство ответственности за свой труд, это чувство самоотверженности работы для партии, для ее дела, для человечества. <...>

Какие выводы я делаю из своего прошлого пути, из своего опыта, временами очень тяжелого, из своего обогащенного теперь знания людей.

Нужно быть бешеным, заядлым врагом, чтобы не видеть и не проняться радостью победоносного строительства социализма в нашей стране. Но вот в годы великого наступления, в трудные годы разворачивания коллективизации – определенная часть украинской интеллигенции, к которой принадлежу и я, и которая несла в своей душе немало элементов национализма, путалась, впадала в истерику, в отчаяние; а были и такие, которые переходили просто в ряды фашистских террористов, шпионов и вредителей. Об этих врагах я здесь не говорю – они лишены теперь возможности (во всяком случае, в большей своей части) вредить. Я буду говорить о тех, которые путали[сь], но теперь выбрались из лабиринта. Раздавленный враг будет хвататься и за соломинку, возможно, что он и до сих пор имеет надежду как-нибудь подползти, подкрасться к тем,

что в прошлом не раз путались.

Я буду говорить о себе и о тех людях, которых близко знаю, которые являются моими друзьями – Ю. Яновский, Ю. Смолич, М. Йогансен, А. Кошиленко (А. Довженко – о нем отдельно, он путался значительно меньше всех нас, а в годы 1932 – [19]34-й занимал твердую позицию веры в партию). <...>¹¹.

Власне кажучи, останні рядки промовляють самі за себе... Загалом стосунки Бажана з Довженком мали неоднозначний і драматичний характер. Познайомилися вони ще в Харкові у будинкові, де мешкали працівники газети «Вісті ВУЦВК». Ця дружба тривала із середини двадцятих – до кінця тридцятих років (хоча М. Бажанові, схоже, це не заважало регулярно інформувати радянські спецслужби про стосунки з режисером). Об'єднувала їх, насамперед, спільна робота в українській кінематографії, де Бажан очолював журнал «Кіно», працював редактором Київської кінофабрики. З-під його пера вийшло чимало публікацій з питань мистецтва кіно, зокрема й про О. Довженка¹².

Тісні та загалом дружні взаємини з Довженком, певно, не могли не вплинути й на характер Бажанових донесень. Так, у документі від 17 лютого 1941 р. він пише про зустріч Довженка з М. Хрущовим, його незадоволення керівництвом Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР, роботою Київської кіностудії, оцінку фільму «Богдан Хмельницький». Однак поданий матеріал не задовольнив органи держбезпеки: «Уманський» в цьому донесенні фальшивит, неискренен як обычно», – така резолюція з'явилася на документі¹³. Агентів висувають низку серйозних претензій: «Уманському» раніше було дано завдання посетити спільно з Довженком академіка Кримського. «Уманський» на явке повідомив, що Довженко, сославшись на недомогання, відмовився поїти до Кримського. «Уманський» в цьому питанні дезінформує, т. к. із матеріалів лит. «М» видно, що Довженко з великою охотою погодився поїти до Кримського, але джерело сорвало візит.

В усній бесіді джерело обошло питання оцінки з боку Довженка фільму «Богдан Хмельницький», і тільки після наводячого питання з неохотою об цьому розказав.

«Уманський» також нічого не сказав про те, що Довженко запропонував зустрітися йому і Яновському і про що говорити. В той же час, ці дані відомі нам з лит. «М»¹⁴.

Ситуація ускладнюється, розглядається навіть варіант відсторонення «Петра Уманського» від розробки Довженка: «Контроль літер «Н» дозволив нам роз'яснити двурішні лінійні агента «Петра Уманського». С ним буде проведена відповідна робота, направлена до роз'яснення двурішничества і перевірковке агента, або до того, щоб відвести його в цілому від розробки Довженка»¹⁵. Складно сказати, чи справді агент був відсторонений, однак в справі-формулярі О. Довженка після 17 лютого 1941 р. донесень «Уманського» немає. Та, як видно, більшою мірою на цей процес вплинув початок війни з Німеччиною.

Десять українських документальних фільмів, заборонених радянською владою

Дмитро Джулай

Їх забороняли, знищували, клали на полиці. «Радіо Свобода» на основі архівних документів та розмов із документалістами опублікувало підбірку з десяти українських документальних фільмів, заборонених радянською владою. Про деякі інформація публікується вперше. Заідеологізованість, таврування нових ідей, примітивізація, погрози й залякування на десятиліття зупинили розвиток українського документального кіно.

«Освідчення в коханні»

(1966; режисер Ролан Сергієнко, оператор Едуард Тімлін)

«Я не хотів би жити в країні, яку ти мені щойно показав, мудаку», – сказав міністр культури СРСР Олексій Романов Роланові Сергієнку після здачі фільму в Москві. Повнометражне документальне кіно чесно розповідає про трагічну долю жінок України за півстоліття радянської влади. У ньому слово дають жертвам сталінських репресій, інвалідам Другої світової війни, колгоспникам, робітникам. У фіналі жінки з Донеччини власноруч переносять і монтують важкі рейки для будівництва залізничної колії. Така правдивість обурила чиновників радянського кіно. Україна поставала інакшою, ніж у пропагандистських агітках. Авторів фільму звинуватили в «нігілізмі» і в тому, що вони «викривили» радянську дійсність. Після численних переробок фільм поклали на полицю. Єдина копія збереглася в Москві, в музеї Сергія Ейзенштейна.

Стосунки Бажана й Довженка помітно починають псуватися наприкінці 1930-х. Власне кажучи, не те, щоб псуватися остаточно, але з'являється певне відчуження. У цей час Бажан вступає до партії більшовиків, а в 1943 р. стає заступником голови Раднаркому УРСР.

Чимало зусиль до охолодження стосунків, очевидно, доклала і Ю. Солнцева, що зафіксував 26 червня 1940 р. у своєму донесенні секретний співробітник «Павленко»: «Сейчас у него сохранилась полностью дружба с одним Яновским. До последнего времени он также крепко дружил с Бажаном, но сейчас, видимо, охладел к нему. Солнцева Ю. И. (жена Довженко) объяснила мне, что это все произошло из-за нее. Она стала ненавидеть Бажана за приспособленчество, за то, что Бажан начал дружить с Корнейчуком и к нему "подлизываться", и однажды якобы даже выгнала Бажана из дому»¹⁶.

Далі – більше. 26 липня 1945 р. Олександр Довженко занотував у щоденнику: «Чую, що Бажан став моїм ворогом»¹⁷. Хоча ради справедливості варто зауважити, що Довженків щоденник рясніє подібними висловками, і не лише на адресу свого колишнього друга...

Тож, вважаємо, можна й варто погодитися з думкою літературознавця Володимира Панченка, висловлену у публікації «Вже я не Довженко, а чорт...» (історія однієї дружби): «Історія дружби поета й кінорежисера – драматична, психологічно переускладнена, прикра. Жорстокий час позначився на ній карбами тяжких моральних колізій. Вийти з випробувань без болю, мимоволі завданого один одному, не вдалося обом. І немає жодного судді (крім Господа), який міг би винести свій присуд цим неординарним митцям, якщо в якісь моменти гору в них брало "людське, занадто людське", якщо вони ставали звичайними людьми. Хай навіть і схожими на скривджених дітей або ж ображених апостолів».

(Endnotes)

- 1 Так у тексті. Узагалі ж О. Довженко повернувся із-за кордону (Німеччини) до Харкова, де й почав працювати у згаданій газеті.
- 2 Ідеться про публікацію О. Довженка «До проблеми образотворчого мистецтва» («ВАПЛІТЕ», зошит перший, 1926 р.).
- 3 ГДА СБ України, ф. 65, спр.С-836, т.1, ч. II, арк.120.
- 4 Там само. – Арк.143–144.
- 5 Там само. – Арк.149.
- 6 Там само. – Арк.153.
- 7 Там само, спр.С-997, т. 2, ч. III, арк. 38.
- 8 Там само. – Арк. 39.
- 9 Там само – Арк. 37.
- 10 Там само. – Т.1, ч. II, арк. 352–352 зв.
- 11 Там само. – Арк. 356–361.
- 12 Див., напр.: Бажан М. П. О. Довженко: Нарис про митця / М. Бажан. – К.: Видавництво ВУФКУ, 1930. – 32 с.
- 13 ГДА СБ України, ф. 65, спр.С-836, т. 2, ч. I, арк. 112.
- 14 Там само. – Арк.116.
- 15 Там само. – Арк.104.
- 16 Там само, арк.292 зв.
- 17 Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко; худож.-оформлювач О. М. Іванова. – Харків: Фоліо, 2013. – С. 349.